

УДК 811.161.2+811.112.2:81'367.5

БЕЗОСОБОВІ ПАСИВНІ КОНСТРУКЦІЇ: НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Цимбаліста Л. Р.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті розглянуто безособовий пасив як підвид пасивного стану в німецькій мові з українськими корелятами, його семантично-синтаксичні особливості. На матеріалі сучасних художніх текстів здійснено порівняльний аналіз конструкцій із семантикою безособового пасиву в німецькій та українській мовах.

Ключові слова: безособовий пасив, пасив процесу, трансформація актив-пасив, агенс, пацієнс.

Цимбаліста Л. Р. Безличные пассивные конструкции: немецко-украинские параллели. В статье рассмотрены безличные пассивы как подвид пассивного залога в немецком языке с украинскими коррелятами, его семантико-синтаксические особенности. На материале современных художественных текстов осуществлен сравнительный анализ конструкций с семантикой безличного пассива в немецком и украинском языках.

Ключевые слова: безличный пассив, пассив процесса, трансформация актив-пассив, агенс, пациент.

Tsybalyista L. R. The impersonal passive constructions: parallels between the German and Ukrainian languages. The article deals with the impersonal passive as a subtype of the passive voice constructions in the German language with Ukrainian correlates, namely with their semantic and syntactic features. The author provides comparative analysis of constructions with the semantics of impersonal passive in the German and Ukrainian languages on the basis of modern literary texts.

Key words: impersonal passive, processual passive, active to passive transformation, agent, patient.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У німецькому мовознавстві категорію пасивного стану розуміють як особливий різновид діатези, у якій актив асоціюється з немаркованою формою, а пасив, відповідно, виступає маркованою конструкцією. В українському мовознавстві немає єдності в трактуванні пасивного стану, що відкриває перспективи для зіставно-типологічного дослідження. Так, серед українців не прийнято диференціювати окремі підтипи пасивних форм за семантичними показниками; в той час як, аналізуючи німецькі пасивні конструкції, виділяють пасив процесу, пасив стану, пасив реципієнта та інші пасивізовані конструкції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі пасивних дієслівних зворотів приділяли увагу в своїх дослідженнях такі лінгвісти, як О. Потебня, В. Сімович, О. Курило, О. Синявський, М. Сулима, О. Матвієнко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, Г. Півторак, В. Бріцин, М. Плющ, Н. Непийвода, І. Вихованець, К. Городенська, В. Барчук, О. Бондарко, К. Брінкер, Г. Гельбіх, Ф. Кемптер, Г. Шьонталь, П. Фогель та ін.

У центрі семантико-синтаксичного поля пасиву в німецькій мові традиційно є конструкції, утворені поєднанням допоміжного дієслова *werden* (*Vorgangspassiv* / пасив процесу) або *sein* (*Zustandspassiv* / пасив стану) та дієприкметника II (*Partizip II*) повнозначного дієслова. Німецька лінгвістична традиція передбачає виділення одно-, дво- та тричленних пасивних конструкцій, які роз-

різняються за критерієм наявності/відсутності синтаксичного суб'єкта й агенса в пропозиції [5, 162]. П. Фогель підтримує цю думку, відносячи до безособових пасивних форм такі, що не містять вказівок на учасників дії, тобто одночленні. У цих висловленнях відсутній суб'єкт, а об'єкт не можна інтерпретувати як агенс [6, 113].

В україністиці панує протилежна тенденція до звуження парадигми пасиву, виділення тільки двота тричленних конструкцій та заперечення нормативності використання актанта-інструменталія для позначення агенса [1, 242–244]. Поєднання контрастних підходів двох лінгвістичних традицій зумовлює **актуальність** дослідження.

Маємо на **меті** співставити способи вираження однотипного змісту пасивного характеру в німецькій та українській мовах, зосередившись на безособовому варіанті пасиву.

Ставимо перед собою **завдання** здійснити порівняльний аналіз висловлень із семантикою безособового пасиву в художніх текстах обох мов та відшукати їх спільні і відмінні риси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо детальніше особливості різних пасивних форм. Так, основою для творення особових пасивних конструкцій німецької мови є перехідні дієслова. Наприклад: *Es gibt nur einen Mann im ganzen Territorium, der Banditen jagt und der von einem großen, grauen Wolfshund begleitet wird, Mona* (P. Hackett).

Дія відбувається на Дикому Заході, і в цьому висловленні мовець переконує реципієнта, що чутки стосуються однієї і тієї самої людини, яка бореться з бандитами та з'являється у супроводі великого сірого вовкодава. Присутність собаки є однією з

визначальних рис чоловіка, на чому автор робить акцент, вживаючи пасивну конструкцію та переносючи фокус із дій собаки на її перебування поруч із месником.

Одночленні пасивні конструкції містять лише предикат, виражений дієсловом у пасивній формі, хоча можуть поширюватися необлігаторними актантами. Вони вважаються безособовим пасивом без зазначення агенса, хоча функцію формального суб'єкта у висловленні може виконувати частка *es* [5, 162]. Матеріалом для творення безособового пасиву виступають, за П. Фогель [6, 2]:

1) неперехідні дієслова, що супроводжуються об'єктом у давальному, родовому відмінкові або з прийменником:

Ich kann Männer rufen hören. Dort irgendwo muss das Schiff im Nebel sein. Schemenhaft kann ich es ausmachen. Dann plötzlich wird auf sie gefeuert! Ich werfe mich zu Boden, denn der Schütze ist keine hundert Schritt von mir entfernt (H. M. Bekker).

Мовець перебуває в ситуації, де діяльність його органів чуття обмежена, у тумані складно щось роздивитись. Він покладається на слух і, почувши, як кілька чоловіків перегукуються між собою, зумів розгледіти контури корабля. Однак він недовго радів відкриттю, натомість був змушений кинутись на землю, оскільки в чоловіків почали стріляти. У цьому випадку пасивна форма *wird gefeuert* супроводжується вказівкою на ціль стрільби – *auf sie* (об'єкт із прийменником) та оцінкою мовцем цієї події як раптової (*plötzlich*);

2) безоб'єктні неперехідні дієслова:

Sie wirken sehr angespannt, mein Bester. Sie sollten wirklich mal in eines meiner Seminare kommen, auch wenn Sie Atheist sind. Dort wird meditiert, man ist nicht mehr – wie Sie ständig –, außer sich. Man ist in sich (S. Peters).

Meditieren – неперехідне дієслово, що позначає рід діяльності, який передбачає не фокусування на певному об'єкті, а відкриття самого себе, свого внутрішнього світу (*Man ist in sich*). Автор запрошує співрозмовника на свої семінари, незважаючи на його атеїстичні погляди, і вживає пасивну конструкцію *Dort wird meditiert* з метою підкреслити, що всіх учасників об'єднує власне медитація й самопізнання, а не особистісні риси на зразок вірування чи світогляду;

3) перехідні дієслова в неперехідному, тобто абсолютному, значенні. Наприклад:

Ob es sich als Bauteil eignet. Es meldet an die Schichten darunter, ob sich etwas verbessert hat – dann wird auf dieser Basis weitergemacht – oder ob sich etwas verschlechtert hat – dann kehrt man zur vorigen Version zurück (A. Eschbach).

Предикат *wird weitergemacht* належить до пласту розмовної лексики і утворюється від перехідного дієслова, яке у цьому висловленні вживається як неперехідне. Дослідник пояснює роботу складної системи, що самовдосконалюється і побудована з багатьох складників (*Bauteil*), які оцінюють покращення (*ob sich etwas verbessert hat*) чи погіршення (*ob sich etwas verschlechtert hat*) і, відповідно, зберігають зміни або повертаються до попередньої версії.

Суттєвою є сама властивість системи продовжувати працювати в новому варіанті та еволюціонувати, що підкреслюється застосуванням безособової пасивної конструкції.

Розглянуті приклади дають змогу виділити ознаки, характерні для особових та безособових пасивних конструкцій німецької мови [4, 157]:

Таблиця 1

Властивості процесуальних пасивних конструкцій

Особовий пасив (дво- та тричленні конструкції)	Безособовий пасив (одночленні конструкції)
перехідні дієслова	неперехідні дієслова та перехідні в абсолютному значенні
обов'язкова наявність пацієнса	відсутність пацієнса
спрямованість дії на предмет	спрямованість дії на предмет відсутня
процесуальність	процесуальність
можливість вживання агенса	можливість вживання агенса

Частка *es* в одночленних конструкціях виконує функцію суб'єкта лише формально, вона забезпечує предикату можливість зберегти свою традиційну позицію у розповідному реченні або відсунути актанти на прикінцеві позиції залежно від комунікативної інтенції мовця [4, 162]. Порівняємо один із прикладів зі семантично схожим в іншого автора:

Dann plötzlich wird auf sie gefeuert! Ich werfe mich zu Boden, denn der Schütze ist keine hundert Schritt von mir entfernt (H. M. Bekker).

Автор наголошує на послідовності подій (*dann* – спочатку побачив корабель, тоді в людей почали стріляти) та їх раптовості (*plötzlich*), виводячи їх на першу позицію в реченні і таким чином звертаючи на них увагу адресата.

Sogar Nahkampf ist verpönt. Es wird nur noch scharf geschossen (S. Peters).

В останньому висловленні розчарованість мовця поведінкою сучасної молоді підкреслено вживанням пасивної конструкції з часткою *es* на першій позиції, що має на меті ще раз підкреслити пасивність людей, а інші актанти відсуваються на дальші позиції.

Зазначимо, що пасивні форми в німецькій мові не обмежуються лише конструкціями *werden/sein* + *Partizip II*, вони включають в себе пасив реципієнта (*Rezipientenpassiv*), а також так звані пасивні перифрази. Привертають увагу насамперед останні, оскільки із самого терміна *Rezipientenpassiv* випливає, що пацієнс (реципієнт), який у пасивних пропозиціях виконує функцію суб'єкта, є облігаторним і, відповідно, не передбачає творення безособових форм [6, 2]. Наприклад:

Ist die Welt nicht ungerecht? Unsereins plagt sich ab mit Sport und Gymnastik, mit Diäten hier, Diäten da

und gerät immer mehr aus der Form, und so ein Typ wie du, der sich nicht aus dem Sessel rührt und isst wie ein Scheunendrescher, kriegt die Fitness geschenkt (A. Eschbach).

У розмові одна з подруг жартівливо натякає на несправедливість світу, у якому одним доводиться постійно сидіти на дістах та виснажувати себе спортом, а інші можуть ні в чому себе не обмежувати, бо мають від природи подарунок у вигляді досконалої фізичної форми. Пасив реципієнта переважно вживається з дієсловом *bleiben*, однак, у наведеному контексті в предикаті *kriegt geschenkt* дієслово *kriegen* має аналогічне значення «отримувати», «здобувати». Семантика цієї конструкції включає обов'язкову наявність дарувальника, який може бути неспецифічним, як у нашому висловленні (ним може виступати природа, генетика і т. ін.), та обдаровуваного (*ein Typ wie du*), опускання назви якого з речення приведе до втрати змісту.

Пасивні перифрази натомість поділяються на дві підгрупи: конструкції на кшталт *bleiben / stehen / gehen + zu + неозначена форма* і *gehören / bleiben + дієприкметник II* можуть утворювати лише особові форми, в той час, як комбінації *sein + zu + неозначена форма*, *lassen + sich + неозначена форма*, а також *зворотний займенник + неозначена форма* допускають обидва варіанти [6, 3]. Підтвердимо прикладами:

Aber da ist etwas, und es ruht mitten im ewigen Eis. Wobei – so ewig ist das Eis nicht mehr. Es ist gerade dabei zu schmelzen (A. Eschbach).

У роздумах про природу та вічність автор висловлення відзначає факт, що навіть вічна мерзлота вже готова розтанути. Тут предикат *es* позначає носія стану *Eis*. Предикат *ist zu schmelzen* виражає не стільки саму дію, скільки її потенціал, готовність до неї, однак, залишає простір для уникнення катастрофи.

Sobald es losgeht, wird eine Videoanlage die Arbeit des Komplexes lückenlos dokumentieren. Die Abläufe sind ziemlich kompliziert, das heißt, es ist mit Fehlern zu rechnen. Daran arbeiten wir noch – an der Fehlerredundanz (A. Eschbach).

У наведеному тексті йдеться про нову систему безперебійного відеоспостереження на виробничстві, перебіг процесів на якому досить складний, отже, можна очікувати помилки. Конструкція *es ist mit Fehlern zu rechnen* не передбачає конкретного виконавця чи об'єкта дії, не спрямована на пацієнс, тобто зосереджується на конкретній події та тих наслідках, які вона може викликати, що дає можливість віднести форми такого типу до безособового пасиву.

В українській мові прийнято виділяти три основні синтаксичні типи пасиву, а саме: пасивні дієприкметники; віддієприкметникові форми на *-но/-то*, пасивні форми, які утворюються за допомогою постфікса *-ся* від дієслів недоконаного виду дієсного способу [2, 160].

Досліджуючи категорію дієслова, К. Городенська стверджує, що в основі трансформації актив – пасив лежить семантичне перетворення предиката дії на предикат стану. Мовознавець називає цей процес

лексичною деривацією модифікаційно-транспозиційного різновиду. Таким чином, авторка співвідносить пасивний стан в українській мові з пасивом стану у німецькій.

Дослідниця вважає пасивними відповідниками перехідних дієслів пасивні дієприкметники, що вживаються у трикомпонентних та похідних від них двокомпонентних конструкціях [1, 243]. Оскільки дієприкметники завжди поєднуються зі словами, атрибутами яких вони виступають, то вони не можуть утворювати безособові пасивні форми, наприклад: *Мовляв, територія придбана з комерційною метою, а держава не має права втручатись у діяльність приватної компанії* (О. Романчук).

Дієприкметник доконаного виду *придбана* виступає предикатом, а об'єкт дії (покупки), тобто пацієнс *територія* виконує роль суб'єкта у висловленні. Редукція позначення суб'єкта в пропозиції приведе до втрати змісту; крім того, у цьому випадку відсутня вказівка на процесуальність, тобто конструкції цього типу можуть виступати відповідниками німецького пасиву стану, а не безособових форм.

Отже, заміна дієслів двоскладних речень предикативними формами на *-но/-то* в односкладному реченні зумовлює формально-синтаксичну нейтралізацію суб'єктної синтаксеми. Таким чином, предикати дії перетворюються на предикати результативного стану [3, 18].

З трудом розплющую очі. Силкуюсь сісти на диван, на який мене було покладено (О. Романчук).

У цьому висловленні вживання предикативної форми на *-но/-то* викликане потребою передати поточний стан пацієнса, зумовлений дією, виконаною в минулому. Анонімний агенс поклав неприємного наратора на диван, з якого він зараз (у момент мовлення) намагається підвестися. Ця конструкція відповідає концепції нефокусування на ролі пацієнса, але їй не вистачає процесуальної характеристики. Однак її можна визначити як частковий корелят форми безособового пасиву минулого часу.

Отже, пасивні дієприкметники та предикативні форми на *-но/-то* не передають семантику пасиву процесу повною мірою, внаслідок чого предикати з постфіксом *-ся* стають єдиними приступними відповідниками таких форм пасиву. Однак в українському мовознавстві прослідковується тенденція применшувати функції і навіть обмежувати пасивні форми із постфіксом *-ся*, оскільки їх прийнято виносити на крайню периферію парадигми [1, 243].

Важко погодитися з таким радикальним підходом, адже через відмову від пасивних форм процесу вибір засобів для розставлення акцентів у визначенні категорії стану мінімізується, а важлива ланка перетворення актив – пасив нівелюється.

Розглянемо інший приклад: *Пам'ятається, після того, як Ульріха суд вчетверте визнав невинним, мій чоловік, будучи добряче напідпитку, – ще б пак, такий стрес! – сказав, що усім доведе, що концтабори – це вигадка червоної пропаганди* (О. Романчук). У цій пропозиції предикат *пам'ятається* утворений від перехідного дієслова, однак, має абсолютне значення. Вживання безособової форми замість активної (я пам'ятаю, ми пам'ятаємо) має

на меті підкреслити унікальність спогадів, які запам'яталися на довгі роки без якихось додаткових зусиль із боку мовця. Конструкції цього типу можна вважати найближчими відповідниками безособових форм серед формально пасивних в українській мові, однак, вони рідко використовуються в узусі й замінюються переважно узагальнено- чи неозначено-особовими реченнями.

Особова природа дієслова, його відносний зв'язок із неозначеною особою наштовхує на думку, що безособовий пасив є формально-безособовою конструкцією. Із метою уникнення термінологічної плутанини, М. Палагнюк та І. Палагнюк пропонують визначати односкладну пасивну конструкцію не як безособову, а як безпідметову, а особові пасивні конструкції, відповідно, вони називають підметовими [4, 163]. Водночас важко погодитися із цим терміном, оскільки «безпідметовість» переносить висловлення такого типу на формально-синтаксичний рівень.

Більш обґрунтованим здається семантично орієнтований підхід, пропонований П. Фогель. Розглядаючи безособовий пасив водночас у діахронній та синхронній перспективі, дослідниця виділяє такі ознаки пасивних конструкцій, як зосередження на сутності/логічності об'єкта (*entity-zentral*), що стосується категорійних речень із семантикою дії та наявністю суб'єкта/учасника дії, та зосередження на події (*event-zentral*), властиві тетичним реченням без згадування суб'єкта/учасника дії та, відповідно, із семантикою події [6, 70].

До безособових пасивних конструкцій у сучасній німецькій мові належать не лише тетичні речення з семантикою події, а й проміжний тип категорійних речень, для якого характерною є наявність агенса в давальному відмінку [6, 243].

Поширена тенденція описувати особовий та безособовий пасив у синтаксичному річизі зумовлює наголос у дослідженнях на послабленні ролі агенса. Мовознавці, які відмежовуються від цієї настанови, пропонують визначати нові функції пасиву, а саме перенесення пацієнса (для особового пасиву) або події (для безособового) у центр висловлення.

Проаналізуємо ще два випадки: *Ich habe nicht damit gerechnet, dass uns ausgerechnet ein solcher Extremfall vermittelt wird* (Е. Aukett). У цій пропозиції мовець виказує здивування з того, що саме йому передали такий складний випадок. Маємо справу з двочленною пасивною конструкцією, у якій агенс наявний імпліцитно та може бути виведений із контексту. Сам мовець у цьому випадку виступає як реципієнт, виражений займенником у давальному відмінку. Щоб підкреслити серйозність ситуації, автор не тільки віддає перевагу пасивній формі, а й послуговується лексичними засобами, а саме атрибутами *ausgerechnet ein solcher*.

In einer so harten Konkurrenzsituation wird natürlich auch mit Mitteln gekämpft, die nicht ganz legal sind. Darum misstrauen sich alle gegenseitig (А. Bekker).

Мовець, описуючи ситуацію в одній зі сфер ринку, обирає пасивну конструкцію *wird gekämpft*, намагаючись якомога точніше відобразити стан справ, не зосереджуючись на окремих учасниках. Актант-інструменталь *mit Mitteln*, характеристика якого доповнюється підрядним реченням *die nicht ganz legal sind*, підтверджує складність власне конкурентної ситуації з використанням підсилювальної частки *so*: *In einer so harten Konkurrenzsituation*.

Перенесення фокусу з функції агенса на власне подію під час розгляду безособових конструкцій дає можливість не розглядати роль неспецифічного чи анонімного діяча [6, 31].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Безособовий пасив як формально-синтаксична структура виникає у випадку, коли у висловленні послаблюється роль агенса, але водночас пацієнс не переймає його синтаксичну функцію, а для досягнення комунікативної мети спілкування мовець виводить на передній план семантику події/процесу. Такі конструкції обмежено представлені в українській мові, їх формальними корелятами можуть виступати дієслова з постфіксом *-ся* та в окремих випадках предикативні форми на *-но/-то*, однак, для вираження аналогічної семантики більш властивими для української мови є активні, а не пасивні форми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна. граматики укр. мови / [І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська] ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. видавництво «Пульсари», 2004. – 400 с.
2. Городенська К. Г. Категорія стану в українській мові: проблема статусу та структури / Катерина Григорівна Городенська // Мова у дзеркалі особистості. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 159–166.
3. Городенська К. Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних односкладних речень / К. Г. Городенська // Зб. наук. праць Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Серія «Філологічні науки». – Полтава, 2001. – Вип. 4(18). – С. 17–23.
4. Палагнюк М. Д. Безпідметова пасивна конструкція в сучасній німецькій мові / І. Г. Палагнюк, М. Д. Палагнюк // Зб. наук. праць Нац. академії Державної прикордонної служби України. Серія «Педагогічні науки». – 2013. – № 1. – С. 156–166.
5. Buscha J. Deutsche Grammatik / Gerhard Helbig, Joachim Buscha. – Leipzig, Berlin, Munchen, Wien, Zürich, New York : Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, 1996. – 735 S.
6. Vogel P. Das unpersonliche Passiv: Eine funktionale Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung des Deutschen und seiner historischen Entwicklung / Petra Maria Vogel. – Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2006. – 276 S.